
Boekmanstichting - Bibliotheek
Herengracht 415
1017 BB Amsterdam

Instrumentaal onderwijs op weg naar 2000

Het LOKV

Kunst en educatie is het werkterrein van het LOKV: het nationaal ontwikkelings- en kennisinstituut voor de kunsteducatie.

Leren van, over en met kunst. Daar gaat het om. Film/foto/video, beeldende kunst, dans, theater, muziek en literatuur: op alle kunstgebieden zijn de LOKV-medewerkers actief. Theoretisch en praktisch, innoverend en dienstverlenend, voor onderwijs en vrijetijdssector. Zij ontwikkelen lesmaterialen en leerpakketten, organiseren festivals, studiedagen en bijscholingscursussen, adviseren en doen onderzoek, selecteren en programmeren kunstproducties voor kinderen en jongeren. In het instituut is een uitgebreid informatie- en documentatiecentrum.

Het LOKV wil de kwaliteit van de kunsteducatie in Nederland bevorderen, vernieuwing in gang zetten en samenhang aanbrengen tussen kunsteducatie, amateurkunst en professionele kunst. En zo een herkenbare bijdrage leveren aan de bevordering van kunst- en cultuurdeelname in Nederland.

Inhoud

Boekmanstichting - Bibliotheek
Herengracht 415
1017 BP Amsterdam
Tel. 020 62739

Schets 5

Voorwoord 9

1. Inleiding 11

2. Het huidige muziekonderwijs 13

3. De onderwijskundige visie 19

4. De werkwijze 21

5. Nascholing 24

6. Randvoorwaarden 28

7. Aanbevelingen 31

Gebruikte afkortingen 33

Literatuur 34

Schets

Rob en Yvonne zijn dertigers die in een middelgrote stad in Nederland wonen. Ze hebben twee kinderen, Eric van tien jaar en Annemarie van acht jaar.

Muziek heeft voor Rob en Yvonne altijd een rol in hun leven gespeeld. Yvonne heeft in haar jeugd acht jaar pianoles gehad op de muziekschool. Zij speelt nu, als ze tijd heeft naast haar halve baan, nog wel eens piano. Eigenlijk zou ze weer les willen nemen. Ze heeft altijd klassiek gespeeld en gebruikt nog steeds de boeken uit de periode dat ze op de muziekschool zat. Yvonne kan vrij goed van blad lezen. Maar toen haar dochter Annemarie laatst jarig was wilde ze Lang zal ze leven spelen op de piano, maar dat lukte niet zonder bladmuziek.

Yvonne is een beetje jaloers op Rob. Hij heeft vroeger enkele lessen gitaar gehad, maar ontdekte al snel dat hij op sommige gebieden de muziekdocent nog iets kon leren. Daarna is hij op eigen houtje verder gegaan, heeft nog een paar jaar in een popgroep gespeeld, die zowel covers speelde als eigen nummers maakte. Naast gitaar speelt Rob ook toetsen, iets wat hij zichzelf heeft aangeleerd. Om nummers voor z'n popgroep uit te zoeken gebruikte hij vroeger en ook nu nog de gitaar en de piano. Tegenwoordig speelt hij zo af en toe in een gelegenheidsband met collega's. Ze hebben zich qua repertoire toegelegd op het repertoire van Ray Charles en andere rhythm and blues-grootheden. Rob heeft, van z'n werk, thuis een computer met midi-ingangen. Hij heeft voor zichzelf een sequens- en notatieprogramma gekocht met een multitimbrale synthesizer. Avonden brengt hij door op zolder om via de synthesizer complete songs op te nemen. Eerst de drumpartij (via de toetsen van de synthesizer) daarna de bas, piano, orgel en blazerspartijen.

Zijn kinderen Annemarie en Eric werpen soms een blik door het trapgat als er weer een song klaar is.

Eric is ook helemaal gek van elektronica en computers. Hij zit op de basisschool in groep 6. Op school krijgt hij bijna geen muziek. De meester die hij nu heeft, heeft in dit cursusjaar nog geen minuut aan muziek besteed. Tijdens de ouderavond hebben Yvonne en Rob even tersluiks gekeken op het klasserooster. Ze lazen: dinsdag 11.15 - 11.45 uur muziek, vrijdag 13.15 - 13.45 uur muziek.

Op dinsdag en vrijdag vraagt Rob wel eens, heel specifiek aan Eric: 'Nou wat hebben jullie vandaag gedaan met muziek?' Eric antwoordt dan steevast: 'We hebben geen muziek gehad, want we hadden de taak van rekenen nog niet af.' Yvonne en Rob besluiten de volgende ouderavond eens te vragen waarom er geen muziek wordt gegeven en er zoveel tijd gaat zitten in de zaakvakken.

Annemarie zit op dezelfde school in groep vier. Zij heeft in de eerste drie groepen ook niet zoveel aan muziek gehad. In deze groep echter zit een juffrouw die juist heel veel met de kinderen doet. Ze zingt moderne liedjes met de kinderen, maar is ook met zeer veel andere muzikale

---

facetten bezig. Annemarie vertelt regelmatig enthousiast over een project dat ze hebben gehad over dieren. Juf en de kinderen hebben vanuit alle vakken gegevens verzameld over dieren. Afbeeldingen, geluiden, video's enzovoort. Op muziekinstrumenten hebben de kinderen allerlei dieren uitgebeeld, later werd er beweging aan toegevoegd en tijdens de weeksluiting werd dit geheel samen met de talloze dierenliedjes uitgevoerd in de gemeenschapsruimte. De week daarna zijn de kinderen nog bezig geweest thuis allerlei muziekvoorbeelden te zoeken, die te maken hadden met dieren en het uitbeelden van dieren. Annemarie vond dit prachtig en heeft samen met haar vader en moeder de hele platen- en CD-collectie doorgeworsteld. Ze heeft een cassette vol met voorbeelden opgenomen.

Toen Rob en Yvonne merkten dat er bij Eric op school niet zoveel aan muziek gedaan werd, hebben ze eens nagegaan bij het CKV in hun stad of de kinderen daar AMV konden krijgen. Op dit moment zit Annemarie in het tweede jaar van deze cursus en is volop bezig met de oriëntatie op de instrumenten. De docent heeft het hele jaar al allerlei muziekinstrumenten gedemonstreerd en bijna elke week kwamen er kinderen in de les die één of twee jaar ouder waren en die hun instrument demonstreerden en er iets op speelden. Annemarie vindt het heel leuk, maar haar keus staat al enkele jaren vast. Ze wil na het AMV altsaxofoon gaan spelen. Ze draait de twee CD's van Candy Dulfer grijs, maar is eigenlijk tot de keus saxofoon gekomen door de saxofonist die in de gelegenheidsband van haar vader meespeelt en zo goed kan improviseren. Haar keus is volgens haar moeder ook een beetje beïnvloed door de CD's van David Sandborn die Rob altijd draait.

Annemarie heeft binnen het AMV veel facetten aangeboden gekregen. Ze speelt nu anderhalf jaar blokfluit (iets wat Rob vroeger zelf als kind afschuwelijk vond) en dat gaat eigenlijk heel goed. Naast de liedjes die haar worden opgegeven moet ze regelmatig zelf liedjes uitzoeken (en als ze niet te moeilijk zijn noteren). Het liefste wil Annemarie bij een liedje fantaseren of zoals Rob zegt: improviseren.

Rob en haar broer Eric helpen Annemarie wel eens door via het toetsenbord en de computer haar muzikale ideeën te noteren. Trots neemt Annemarie dan de print mee naar de AMV-docent. Zij speelt in de les regelmatig deze varianten, terwijl de groep daarvoor en daarna de oorspronkelijke melodie speelt.

Eric is nu tien en heeft via het CKV bijna twee jaar pianoles. Hij heeft heel lang getwijfeld of hij drums zou gaan spelen of 'iets met toetsen'. In de AMV-les vond hij dié momenten leuk waarop de hele groep met verschillende instrumenten samenspeelde. Hij had les in het hoofdgebouw waar de AMV-groep gebruik maakte van een prachtig lokaal. De kinderen hadden er de beschikking over twee kleine keyboards, een piano en veel orffinstrumentarium. Ieder kind kon zodoende een instrument bespelen. De docent had de vaardigheid om elke partij voor een instrument eerst te leren aan de gehele groep, waardoor alle kinderen op de instrumenten konden rouleren. Eric ontdekte dat hij de xylofoon makkelijker kon bespelen dan de blokfluit. Hij had moeite om de gaatjes met z'n vingers te bedekken en vloeiend een liedje te spelen. Nee, xylofoon spelen was veel leuker. Toen de docent hem ook op keyboards en piano liet spelen, wist Eric wat hij wilde. Het liefst zou hij een dure synthesizer kopen en die koppelen aan een computer. Net als z'n vader Rob vond hij experimenteren met toetsen en computer eindeloos mooi. Z'n vader heeft echter een al weer verouderd type synthesizer. Tijdens de evaluatiegesprekken met de AMV-docent kwamen Rob en Yvonne samen met Eric tot de conclusie dat piano een goed vervolg zou zijn op AMV. Yvonne vond het heel belangrijk hoe Eric pianoles zou krijgen. Als ideaalbeeld had zij voor ogen dat Eric net als Rob zou leren muziek te spelen via zijn gehoor en later deze muziek

---

zou kunnen lezen of noteren. Ook de muziek die tijdens de les gespeeld zou worden, zou niet alleen uit klassiek moeten bestaan.

Het CKV in de stad heeft sinds drie jaar een mooi nieuw gebouw. Er worden cursussen gegeven op het gebied van muziek, beeldende vorming, dansante vorming, drama en audiovisuele vorming. Sinds twee jaar werkt het CKV voor muziek met een geheel nieuw concept. Was het vroeger zo dat cursisten alleen in het gebouw kwamen voor een les van 30 à 60 minuten, nu wil het centrum een werkplaats zijn waar leerlingen één of meerdere keren per week kunnen komen.

Voor Eric betekende dit dat hij keuzes moest maken. Op woensdagmiddag ging hij altijd naar judo, maar sinds hij pianoles heeft, heeft hij judo er aan gegeven. Tenslotte zat hij ook al op voetballen, wat erg goed gaat. Dat is bovendien op maandag en soms, bij wedstrijden, op zaterdag. Op de woensdagmiddag had hij dan tijd vrij voor muziek. Het centrum biedt de mogelijkheid om naast zijn pianoles meerdere dingen op muziekgebied te doen. Eric brengt zijn woensdagmiddag van 2 tot 5 uur door in het CKV. Hij vertelde zijn vader onder het eten wat hij die woensdagmiddag had gedaan. Toen Eric binnenkwam was het heel druk in het centrum. Er waren veel jongere kinderen die in de muziek-tuin aan het experimenteren waren. Eric ging direct naar een computerlokaal, want hij wilde voor de les iets inspelen via een toetsenbord en de computer en een print laten maken voor de andere leerlingen waarmee hij pianoles heeft. De akkoorden van Tears in Heaven had hij thuis zelf al uitgezocht, maar hij wilde deze via de computer in akkoordsymbolen noteren en de melodie en baslijn printen. Hij werd geholpen door een jongen die al acht jaar les had op het CKV en erg ver was met het werken met elektronica en muziek. Op woensdagmiddag was hij door het CKV ingeschakeld als werkplaats-assistent. Op hem kon je een beroep doen als je er zelf niet uitkwam. Eric had zijn prints binnen een half uur. De werkplaatsassistent Ben hielp hem met het bedenken van de baspartij en uiteindelijk stond alles op papier. Hij zocht in het gebouw een studeer-/theoriecel. Bij de conciërge hoorde hij dat kamer 23 vrij was. Eric heeft vanaf het begin van de pianoles een muziekmap. Dit is een ringband, waarin hij het materiaal verzamelt over muziekles. Tevens kun je daarin alle algemene informatie vinden van het centrum, zoals vakantie-regeling, concerten, evenementen, faciliteiten enzovoort. Hierin staat ook een aanbod om met alle toetsleerlingen van het centrum een concert van een synthesizergroep te bezoeken. Samen met de docenten en de leerlingen wordt dit concertbezoek voorbereid. In de muziekmap moest hij nog theorieopdrachten uitwerken. Hij had dit thuis nog niet gedaan en hij hoopte dat één van zijn medepianocursisten ook al aanwezig was om dan eventueel samen deze opdrachten te maken. In het begin zat Eric alleen, maar na tien minuten kwam medecursist Martijn binnen en gingen ze samen aan het werk. De opdracht kwam niet af, want ze moesten om drie uur naar pianoles. In de les kwam de opdracht aan de orde en Eric deelde de print uit van de muziek die hij uitgezocht had. Dit werd doorgespeeld en van commentaar voorzien. De docent vertelde, dat in de maand juni een projectweek wordt gehouden waarin het thema 'water' centraal staat. De bedoeling is dat er muziek wordt gespeeld in zoveel mogelijk stijlen en uitingsvormen die te maken hebben met dat thema. Zijn groep besloot een stuk te maken voor vier toetsinstrumenten, dat gebruikt kan worden tijdens de presentatie in die week. Tevens spraken ze af zoveel mogelijk muziek te zoeken die te maken heeft met het thema. In de bibliotheek van de school gingen ze na de les onmiddellijk op zoek naar bladmuziek voor toetsinstrumenten rondom het thema. Eric en Martijn gingen daarna naar de audiobibliotheek om stukken, die ze op CD hadden gevonden, te 'tappen' op een cassette. Nadat ze zo enkele stukken hadden beluis-

---

terd, spraken ze met elkaar af dat ze zouden proberen om ook watergeluiden te samplen en deze te gebruiken voor hun muziekstuk. Martijn zal informeren bij de werkplaatsassistent van de audiostudio van het CKV. Daar hebben ze een grote bibliotheek met sample-geluiden en kunnen ze je precies vertellen hoe je deze moet opnemen en verwerken. Martijn wil aan de andere cursisten van de groepsles vragen of ze het stuk, dat ze uiteindelijk gaan maken, ook opnemen in de audiostudio. Dit kost wel wat, maar in een uur of twee moet het toch te doen zijn en ze hebben dan ook een mooie tape. Eric en Martijn waren bijna te laat voor de samenspelklas. Dit is het laatste onderdeel dat op deze woensdagmiddag als vast onderdeel is gepland. Ze zitten beiden nu anderhalf jaar bij deze groep, die bestaat uit een piano, twee keyboards, een basgitaar, drums, vijf dwarsfluiten, drie saxofoons, twee klarinetten en drie violen. Ze spelen bewerkingen die door de dirigent/begeleider zijn gemaakt. Er zijn veel van dit soort groepen, waarin beginnende leerlingen zo spoedig mogelijk kunnen samenspelen. Eric wil volgend jaar naar een popgroep, waarvoor je je als toetsencursist ook kunt laten inschrijven bij het centrum. Het lijkt hem leuk om zijn eigen gemaakte 'composities' door een groep te laten spelen en zelf ook te gaan zingen. Eigenlijk wil hij dan ook meer weten over de manier waarop de gitarist en de saxofonist moeten spelen. Maar dat is voor volgend jaar!

Voorwoord

De muziekscholen en centra voor kunstzinnige vorming in de jaren negentig hebben te maken met grote veranderingen. Veranderingen op het gebied van:

organisatie (fusies, bezuinigingen, personeelsbeleid);
verbreding takenpakket (steunfunctie, sociaal cultureel werk, allochtonen, senioren, onderwijs, muziek voor verstandelijk gehandicapten, dienstverlening); visie (opleiden van een kleine 'elite' of kunstzinnige vorming spreiden en participatie stimuleren van kunst en cultuur);
maatschappij (pop- en jazzmuziek, wereldmuziek, cultuurparticipatie);
didactiek/methodiek (groepslessen, samenspel, toetsing, leermethodieken, ontwikkelen of ontwerpen van materiaal).

Al deze veranderingen hebben hun consequenties voor het aanbod en vragen om ontwikkeling en vernieuwing.

Een belangrijk aspect binnen deze vernieuwing is de discussie over het instrumentaal aanvangsonderwijs: Sluit de leeromgeving en het lesmateriaal wel voldoende aan op hetgeen leerlingen in hun omgeving (thuis en op school) meemaken? Leren leerlingen vanaf het begin auditief te musiceren, ontwikkelen zij hun klankvoorstellingsvermogen voldoende en is de benadering wel genrevrij (= niet gedomineerd door één muziekgenre)? Kunnen zij in een latere fase - op basis van ervaring - tot een goede keus van specialisatie komen?

In deze notitie brengt het LOKV deze signalen, vragen en discussie bijéén en tracht ook de daaruit voortgekomen nieuwe visie op instrumentaal aanvangsonderwijs te formuleren, gekoppeld aan eisen voor bijscholing van docenten.

De discussie is uiteraard nog niet afgerond. Op het symposium op 5 november 1993 en daarna vindt deze haar vervolg.

Het LOKV hoopt in elk geval met de publikatie muziekscholen en CKV's te stimuleren hun onderwijsvisie en -aanbod verder te ontwikkelen. Opdat de schets geen schets blijft maar werkelijkheid wordt.

LOKV
Utrecht, november 1993

---

1. Inleiding

Het ontstaan van de notitie

De aanleiding tot het schrijven van deze notitie ligt in de discussie in een werkgroep die door het LOKV in het leven was geroepen. Deze werkgroep, resonansgroep onderwijsvernieuwing aan de muziekschool, heeft in 1991 en 1992 zeven maal vergaderd. De groep bestond uit:

Peter Maissan, directeur Gemeentelijke Muziek- en Dansschool Utrecht
Bert van Herreveld, directeur van de Tilburgse Dans- en Muziekschool
Johan de Poel, coördinator afdeling lichte muziek van De Lindenberg in Nijmegen

Jaap Seelbach, schoolleider Stichting Kunstzinnige Vorming Rotterdam

Louis Janssen, coördinator muzikale vorming Instituut voor Creatieve Ontwikkeling te Assen

Michiel van 't Hof, stafmedewerker LOKV

De discussie in de groep startte vanuit de wens om een beter kader voor lichte muziek in de muziekschool te creëren. Al snel kwam het muziekonderwijs in z'n totaliteit naar voren en dat werd besproken op de samenhang en het ontbreken daarvan tussen de verschillende onderdelen als voorbereidend aanbod (AMV), instrumentaal aanvangelsonderwijs en vervolgonderwijs, waaronder de lichte muziek. Praten over het scheppen van betere kansen voor de lichte muziek leidde tot de constatering dat er zorg gedragen moet worden voor een brede, veelzijdige, genrevrije invulling van de muzieklessen.

Naar aanleiding van deze discussie werd bij het Conservatorium van de Hogeschool Alkmaar (HA) de vraag neergelegd of het mogelijk is een passende bijscholingscursus te ontwikkelen die docenten beter in staat stelt hun onderwijs te vernieuwen. Deze vraag leidde tot een aparte ontwikkelopdracht waarin de HA eerst een model voor een nieuwe onderwijsleersituatie in de muziekschool ontwikkelt en daarna een bijscholingscursus voor docenten om in en vanuit die nieuwe situatie te leren werken. (1)

Notitie

In deze notitie wordt verslag gedaan van de discussies in de resonansgroep. In hoofdstuk 2 staat de analyse van het huidige muziekonderwijs aan de muziekscholen. Deze analyse leidt in hoofdstuk 3 tot een nieuwe onderwijskundige visie voor muziekscholen. In hoofdstuk 4 worden enkele algemene onderwijskundige stromingen besproken welke van nut kunnen zijn bij het vernieuwen van de werkwijze in de muziekschool. In de hoofdstukken 5 en 6 wordt daarna ingegaan op de voorwaarden aan en inhoud van bijscholing. Hoofdstuk 7 gaat over de voorwaarden waaraan binnen de muziek-

---

school verder voldaan moet zijn teneinde de onderwijsvernieuwing te realiseren. Tot besluit volgen in hoofdstuk 8 de aanbevelingen. Op weg naar instrumentaal onderwijs 2000!

---

2. Het huidige muziekonderwijs

In de praktijk zijn er vele obstakels en problemen om modern aanvangsonderwijs te kunnen geven en ontwikkelen. Deze obstakels en problemen spelen op verschillende niveaus:

- muziekscholen en centra voor kunstzinnige vorming als organisatie
- muziekdocenten
- conservatoria
- basisscholen.

Hieronder worden de punten op elk niveau nader beschreven.

Muziekscholen en muziekafdelingen binnen centra voor kunstzinnige vorming (als organisatie).

Directies en besturen van muziekscholen en CKV's hebben te maken met een aantal organisatorische, marketing-technische, inhoudelijke en personele problemen omtrent het aanvangsonderwijs zoals:

- a. Publieksvraag
- b. Wachtlijsten
- c. Kosten
- d. Groepslessen
- e. Faciliteiten
- f. Lesduurbeperving
- g. Rechtspositieregeling
- h. Uitval

a. Publieksvraag

In de praktijk blijkt dat leerlingen van tegenwoordig anders zijn en reageren dan in het verleden. De hoeveelheid vrije tijd lijkt toe te nemen. De echt 'vrije besteedbare' vrije tijd blijkt echter te zijn afgenomen. (2) De KV-sector doet een aanslag op de vrije tijd van de consument en blijkt deze positie steeds meer met andere vormen van vrije tijdsbesteding te moeten delen. (3)

De technologie heeft daarbij op massale wijze de cultuurbeleving geïndividualiseerd en gedemocratiseerd, met name onder jongeren.

Ontwikkelingen in vrije tijdsbesteding:

- van tijds- naar kapitaal intensieve vormen van vrijetijdsbesteding;
- steeds meer op zichzelf staande vrije tijdsbesteding met gespecialiseerde voorzieningen;
- van geringe naar sterke afwisseling;
- van tekstcultuur naar beeldcultuur en 'sensatie' cultuur (zien en beleven).

De aandacht van de jongeren gaat grotendeels uit naar sporten, werken met de computer en computerspelletjes, televisie kijken en, op latere leeftijd, uitgaan. De belangstelling voor cultuur is er wel degelijk, maar de manier waarop men deze tot zich neemt is veranderd. Veel

---

cultuur wordt thuis genoten, op de bank, in de luie stoel voor de televisie. De beleving is individueler geworden, maar tegelijkertijd ook passiever. Om jongeren enthousiast te krijgen is het voorwaarde om hen in hun eigen taal te benaderen. Dat betekent dat alles wat we aanbieden binnen onze centra snel, spannend en vooral leuk moet zijn; men wil iets 'belevén'. Om aan te sluiten bij de belevingswereld van jongeren zullen de muziekscholen moeten kijken naar de vrijetijdsbesteding, de schoolsituatie en het milieu waarin deze jongeren zich bewegen. Bij de keuze van het lesmateriaal, dat gebruikt wordt in een muziekles, zal naast het gebruikelijke (visueel genoteerde) klassieke repertoire ook gekeken moeten worden naar (vaak auditief nagespeeld) poprepertoire, jazzmuziek en wereldmuziek.

b. Wachtlijsten

Leerlingen die gemotiveerd zijn willen onmiddellijk beginnen met de muziekstudie. Bezuinigingen zijn er de oorzaak van dat er bij veel muziekscholen en CKV's wachtlijsten ontstaan, waardoor leerlingen moeten wachten en de motivatie daalt. Door deze situatie gaan potentiële leerlingen naar mogelijkheden zoeken buiten de muziekschool, bijvoorbeeld via het privé-circuit en de amateurkunst.

c. Kosten

Doordat scholen en instituten streven naar een hogere lesgeld-opbrengst om de verhouding van het percentage publieksofbrengst en overheidssubsidie gunstig te beïnvloeden gaan de prijzen voor lessen de laatste jaren snel omhoog. Het publiek kijkt dan naar het rendement van de lestijd die men krijgt. Overwegingen zullen zijn:

- hoe klantvriendelijk zijn de lessen;
- hoeveel lestijd krijg ik alleen of in groepslessen;
- wat leer ik in deze lestijd;
- hoe snel zijn mijn vorderingen binnen deze lestijd;
- krijg ik buiten de lestijd ook faciliteiten (bijvoorbeeld ensemble-/orkestspel).

d. Groepslessen

Werd er vroeger door docenten vaak aan individuele leerlingen lesgegeven, tegenwoordig zal een groot deel van de lessen (zeker in het aanvangsonderwijs) in groepen plaatsvinden. Bekende voor- en nadelen van deze lesvorm passeren dan weer de revue en de leerling zal een duidelijke afweging maken om naar een muziekschool (of CKV) te gaan of naar een docent in het particuliere circuit.

e. Faciliteiten

Een muziekschool slaagt er niet altijd in aan te geven wat men te bieden heeft. Geeft men alleen lessen of zijn er naast deze lessen faciliteiten zoals: opnamemogelijkheden, studiemogelijkheden, spelen in orkesten, ensembles, groepen of zingen in koren enzovoort.

f. Lesduurbeperving

De meeste scholen hebben een lesduurbeperving ingevoerd. Dit betekent dat leerlingen (na het AMV) 4, 6 of 8 jaar gesubsidieerd instrumentaal onderwijs mogen volgen. (4) Als een leerling lichte muziek als specialiteit kiest kan dit tot problemen leiden. Veel scholen bieden lichte muziek aan voor leerlingen vanaf twaalf of dertien jaar. Hebben ze al enige jaren 'klassieke' les dan is er bijna geen opleidings-tijd meer voor de specialisatie lichte muziek.

---

g. Rechtspositieregeling

Tengevolge van de bezuinigingen worden er bijna geen nieuwe, jonge docenten meer aangesteld op muziekscholen en CKV's. Door de moeilijke arbeidsmarkt blijven docenten zitten waar ze zitten. Deze rechtspositieproblematiek belemmert de actualisering van kennis, vaardigheden en interesse van het docentenkorps en als zodanig ook de actualisering van het aanbod van de instelling.

h. Uitval

Iedere school heeft te maken met uitval van leerlingen. Cijfers tonen aan dat in het muziekonderwijs tijdens de eerste drie jaar zestig procent van het aantal leerlingen afhaakt. (5) Naar de oorzaken hiervan is nog weinig onderzoek gedaan. Een voor de hand liggende oorzaak zou kunnen zijn een gebrek aan muzikale aanleg. Dit gaat slechts voor een zeer beperkt aantal leerlingen op. Een deel van deze uitval vindt waarschijnlijk op onnodige gronden plaats: de gevolgde didactiek voldoet niet; stoornissen worden niet of te laat onderkend; de motivatie is gedaald tot nul omdat aan het verwachtingspatroon van de leerling niet wordt voldaan; het tempo ligt te hoog of te laag; het klikt niet met de docent; de lessen zijn niet afwisselend; het lesmateriaal is verouderd.

Muziekdocenten

Naast de problemen die zich voordoen binnen muziekscholen en CKV's als organisatie kampen de muziekdocenten zelf met problemen als:

- a. Gereedschap/werkvormen
- b. Zelf materiaal uitwerken
- c. Klankvoorstelling
- d. Leerlingbeeld.

a. Gereedschap/werkvormen

Docenten zijn niet uitgerust voor totaal of breed muziekonderwijs. (6) Zij hebben geen gereedschap voor flexibele invulling van het muziekonderwijs. De discussie over vernieuwingen binnen het instrumentaal aanvangsonderwijs bij de muziekscholen en de CKV's wordt gedomineerd door de problemen rondom 'werkvormen' en dan vooral de overgang van individueel onderwijs naar groepsonderwijs. De kern van de ontwikkelingsproblematiek ligt echter bij de noodzakelijke vernieuwing van de totale leersituatie. Niet de docentproblemen maar de leervragen moeten centraal gesteld worden.

b. Zelf materiaal uitwerken

Docenten zijn gewend en opgeleid om te werken vanuit genoteerd muziekmateriaal. Ze zijn vaak niet in staat zelf materiaal uit te werken. Via hitparades en media is het liedrepertoire aan snelle veranderingen onderhevig en docenten moeten dus wel zelf kunnen uitwerken, willen ze nog aansluiten bij hun leerlingen. (7) Dat ze dat niet kunnen, niet willen, of in ieder geval nauwelijks doen, bewijst de grote vraag naar materiaal in notenpartituren. Met andere woorden: de grote behoefte aan zekerheid, houvast.

c. Klankvoorstelling

De traditie van het muziekonderwijs is sterk gericht op het reproduceren van muziek. (8) Naast direct visueel wordt er te weinig auditief, vanuit klankvoorstelling gewerkt.

Men kan niet buiten auditieve vaardigheden als men gaat werken met lichte muziek, wereldmuziek, improvisatie en uit het hoofd spelen. Docenten voelen zich in een onveilige situatie, want klankvoorstelling is hooguit secundair ontwikkeld en in veel gevallen tertiair of geheel niet.

---

d. Leerlingbeeld

Muziekdocenten zijn gewend te denken vanuit de muziek en de overdracht daarvan aan individuen of eventueel kleine groepen en niet vanuit de leerling en de leervragen van die leerling of leerlinggroepen. (9)

Conservatoria

De hiervoor genoemde problemen bij muziekscholen en muziekdocenten zijn voor een deel terug te voeren op de opleiding aan de Nederlandse conservatoria.

Problemen die zich hierbij voordoen hebben te maken met:

- a. Opleidingsvisie
- b. Gescheiden beleidscircuits van twee ministeries.

a. Opleidingsvisie

Problemen die docenten hebben met auditief werken, improviseren, uit het hoofd spelen, lichte muziek en wereldmuziek, zijn ontstaan in de opleidingen aan de conservatoria in Nederland. Conservatoria zijn (zwart-wit gesteld) registratieve visuele bolwerken. Het gevolg is dat studenten die tot docenten worden opgeleid, bij deze instituten alleen maar kunnen reproduceren (en dus conserveren).

Daarnaast leiden conservatoria nu voornamelijk op richting uitvoerend musicus. Slechts een zeer klein aantal conservatoriumstudenten belandt als uitvoerend kunstenaar op het concertpodium. De meerderheid gaat een toekomst tegemoet, waarin ze in het beste geval mogen hopen op een aanstelling als docent aan een muziekschool. Als het tegenzit verzeilen ze in de structurele onzekerheid van het schnabbelcircuit, de privé-lespraktijk en de aanvullende bijstands-uitkering.

Een gedegen, op het werkveld van moderne muziekscholen toegesneden, opleiding tot docerend musicus ontbreekt nagenoeg geheel.

b. Gescheiden beleidscircuits van twee ministeries

Muziekscholen hebben via de gemeentelijke overheid en het Ministerie van WVC (waaronder zij indirect vallen) weinig tot geen directe grip op de door het Ministerie van O & W georganiseerde conservatoria qua opleiding. Dezelfde situatie doet zich voor ten aanzien van de basisscholen (vallend onder het Ministerie van O & W) en de muziekscholen (WVC).

Basisscholen

Ook de ontwikkelingen in het muziekonderwijs op de basisschool hebben hun consequenties voor het muziekschool-aanbod.

De leerlingen binnen de muziekscholen en CKV's die aanvangsonderwijs volgen, zijn tussen de negen en twaalf jaar.

Belangrijke factoren in hun muzikale vorming zijn, naast de cursussen op de muziekscholen:

- het gezin, het milieu waarin de cursist opgroeit (te midden van alle elektronische media);
- de basisschool.

De muziekschooldocent heeft daardoor te maken met leerlingen die zeer verschillend (muzikaal) gevormd zijn. Treft een leerling het dat hij zowel op de basisschool als thuis een grote culturele bagage meekrijgt, dan heeft zo'n leerling een grote voorsprong op de leerling, die nagenoeg blanco aan lessen op de muziekschool gaat deelnemen.

De laatste tien à twintig jaar heeft de overheid op verschillende manieren geprobeerd de kunstzinnige vorming en met name de muzikale vorming binnen de basisschool te stimuleren.

De provinciale overheid subsidieert het zogenaamde steunfunctiewerk. Een basisschool kan een beroep doen op een muziekconsulent om de muzikale vorming binnen de school vorm te geven. In de praktijk wordt dit zeer verschillend ingevuld. Er zijn situaties waarin de leerkrachten een aantal jaren worden bijgeschoold om beter toegerust te zijn voor het vak. In andere gevallen wordt het vak beschreven voor het schoolwerkplan en er zijn situaties waarin de consulent niet of nauwelijks binnen de basisschool komt en alleen op afroep projecten aanlevert. De afgelopen jaren verschenen er twee rapporten over muzikale vorming in de basisschool. We bespreken ze hier in het kort.

Het inspectierapport 'Muziek, de maat genomen'

De inspectie heeft de muzikale vorming op de basisschool de maat genomen en constateert dat op ongeveer de helft van de scholen sprake is van (ruim) voldoende tot goed muziekonderwijs. (11) Uit het rapport blijkt dat muziek voor veel scholen beperkt is tot zingen. Aan muzieknotatie, luisteren naar, spreken over en bewegen op muziek wordt weinig aandacht besteed. Uit toetsing van het muziekonderwijs aan de concept-kerndoelen blijkt dat de meeste scholen nog niet toe zijn aan realisering van alle kerndoelen. Volgens de inspectie hoeft dit overigens niet te betekenen dat de kerndoelen te hoog gegrepen zijn; zij meent dat scholen door methodisch en effectief onderwijs aan alle kerndoelen muziek kunnen voldoen. In dat verband wordt gewezen op het belang van nascholing, de ontwikkeling en het gebruik van op de kerndoelen gebaseerde methoden en samenhang en samenwerking bij planning en uitvoering van het muziekonderwijs. Overigens stelt de inspectie dat tweederde van de leerkrachten bekwaam genoeg is om het muziekonderwijs adequaat te verzorgen, mits de beschikbare tijd effectief wordt besteed.

De kwaliteit van het muziekonderwijs is volgens het rapport met name afhankelijk van de inhoudelijke en didactische vakbekwaamheid van de leerkracht, het consequent gebruiken van een methode en het bevorderen van een goede attitude bij de leerlingen. De inspectie constateert dat vakleerkrachten en gespecialiseerde (nageschoolde) groepsleerkrachten aanmerkelijk betere resultaten bereiken dan de overige leerkrachten.

Bij toetsing aan de WBO blijkt dat het muziekonderwijs slechts marginaal voldoet aan de belangrijkste doelstellingen en uitgangspunten van de wet. Aan sociaal-emotionele aspecten wordt meer aandacht besteed dan aan cognitieve en creatieve uitgangspunten. Er wordt nog maar weinig rekening gehouden met verschillen tussen leerlingen. Hoewel het schoolklimaat in principe een bijdrage kan leveren aan het muziekonderwijs, constateert de inspectie dat daarvan in de praktijk niet veel terecht komt.

Tot slot geeft de inspectie aan wat kenmerken zijn van basisscholen waarop, naar haar oordeel, goed muziekonderwijs wordt gegeven. De lessen worden op deze scholen (gedeeltelijk) verzorgd door vakleerkrachten. In het voortgezet onderwijs geven bevoegde leerkrachten les terwijl de groepsleerkrachten zich actief betrokken tonen bij de muzieklessen. De groepsleerkrachten hebben een of meer nascholingscursussen gevolgd en bespelen redelijk tot goed een muziekinstrument. Er wordt gebruik gemaakt van een methode en de beschikbare tijd wordt effectief benut. De directeur stimuleert acties die bijdragen aan de kwaliteit van het muziekonderwijs. Bovendien is niet alleen sprake van waardering voor de betrokkenheid van de leerlingen, maar ook van hun prestaties.

Eindrapport commissie muzikale vorming

Dit rapport, samengesteld onder voorzitterschap van commissaris van de koningin de heer J.C.G. Lammers, komt grotendeels tot dezelfde conclusies als het inspectierapport. (12) Er zijn echter enkele aanvullingen:

- Leerdoel van de muzikale vorming in het basisonderwijs is minimaal de verwezenlijking van de kerndoelen.
- Er wordt een opdracht verleend tot methodiekontwikkeling op basis van kerndoelen.
- Ten behoeve van de muzikale ondersteuning van het basisonderwijs gaan Pabo's, OBS's, CKV's, c.q. steuningfunctie-instellingen een regionaal samenwerkingsverband aan.
- De commissie beveelt de provinciale overheden aan de kwaliteit en de taakstelling van de steunfunctie op basis van een landelijk onderzoek te bevorderen.

Muziek en samenleving

Ook vanuit een ander gezichtspunt is het belangrijk om te kijken naar muziekonderwijs in basisscholen en muziekscholen. In onze (in toenemende mate) multiculturele samenleving is het van groot belang om in te gaan op de vraag in hoeverre muziek kan bijdragen tot intercultureel begrip en op de omstandigheden die muziek cultuurgebonden maken. Het eerste doel van het muziekonderwijs op de basisscholen is het aan de oppervlakte brengen en zinvol en creatief bestuderen van een aantal muzikale processen, aan de hand van verschillende kenmerkende voorbeelden uit diverse culturen. Het tweede doel, minder belangrijk omdat niet iedere leerling er actief aan mee zal doen, is de voorwaarden scheppen voor muzikale gebeurtenissen in de samenleving. Dergelijke gebeurtenissen kunnen sterk idiomatisch van aard zijn. Men heeft de keuze er al dan niet aan mee te doen en een bijdrage te leveren aan de rijke verscheidenheid aan muzikale mogelijkheden in onze samenleving. Op deze manier maken we ons in ieder geval niet schuldig aan het overbrengen van een beperkte visie op muziek en kunnen we proberen de vooroordelen en onwetendheid ongedaan te maken. Zoals alle andere uitingen van de menselijke cultuur, is muziek niet iets dat alleen maar moet worden gecontinueerd en in stand gehouden. Muziek wordt constant herschapen, opnieuw geïnterpreteerd en getransformeerd.

Naast het aanvangsonderwijs op muziekscholen en het milieu waarin de leerling opgroeit is met name het onderwijs binnen de basisschool belangrijk voor de muzikale houding van de leerlingen.

De muzikale ontwikkeling van de leerlingen zal worden versterkt en aangevuld als zowel de basisschool en de muziekschool uitgaan van het principe van 'ervarend leren' en het leerlingvriendelijke, vraaggerichte onderwijs. Dit zou er voor pleiten om, net als de commissie Lammers voorstelt, te streven naar een koppeling van binnen- en buitenschoolse activiteiten.

---

3. De onderwijskundige visie

Op basis van de voorgaande analyse heeft de resonansgroep een nieuwe onderwijskundige visie voor de muziekschool geformuleerd. Wil (muziek)onderwijs niet in het luchtledige hangen dan moet het veel verschillende werkvormen (oftewel alle vormen van muzikaal gedrag) aanbieden en sluit het aan bij de vroegere ervaringen van de leerling, bij zijn denk-, leef- en gevoelswereld. (13) Auditief werken en visueel werken wordt gelijkelijk toegepast in instrumentale basisvorming, direct vanaf het begin. Een kind leert immers na de geboorte de taal van zijn ouders en de omgeving en gaat vanaf zijn zesde levensjaar lezen en schrijven.

Bij muziekonderwijs ontbreekt bovenstaande auditieve fase van de eerste zes jaar; in de regel gaat het kind direct lezen (muzieknotatie) voordat het kan praten (auditief muziek maken).

Goed muziekonderwijs levert ruime gelegenheid voor het opdoen van ervaring, vóór bewustwording, vóór de theorie en vóór de symbolen. Instrumentale docenten moeten dezelfde werkvormen hanteren als AMV- of schoolmuziekdocenten.

Die docenten die naast een instrumentaal hoofdvak AMV of schoolmuziek hebben gestudeerd, zijn vaak beter voorbereid op docentschap, omdat ze werken vanuit de belangstellingswereld van het kind en veel didactische werkvormen ter beschikking hebben en kunnen toepassen. Op de muziekschool moeten leerlingen een aantrekkelijke, motiveerende en uitdagende leeromgeving aantreffen, waarbij uitnodigende leermiddelen, docent-onafhankelijke leerbegeleiding aan de hand van geprogrammeerde leeractiviteiten en begeleidende docenten zijn betrokken.

Ervarend leren, spelend leren en doelgerichte leeractiviteiten worden in afwisseling gebruikt. De leeromgeving en het leermateriaal dienen aan te sluiten bij hetgeen de leerlingen in hun omgeving (zowel thuis als op de basisschool) tegenkomen.

In zowel muziekscholen, als conservatoria zouden studieprogramma's, waarin onderstaande aspecten worden aangeboden, de komende jaren integraal moeten worden doorgevoerd.

a. Auditieve aspecten

Leerlingen moeten vanaf het begin van de muziekstudie leren om naast de bestaande notatiemethoden te werken met auditieve werkvormen zoals: (14)

- het zelf uitzoeken van een melodie op het instrument;
- het zoeken van akkoorden bij een melodie;
- het zoeken van een baslijn bij een melodie (of bastonen);
- op eenvoudige manier leren omspelen, fantaseren, improviseren;
- op het gehoor spelen, uit het hoofd spelen.

---

b. Genre vrije methodiek

Teneinde aan te sluiten bij de belevings- en klankwereld van de leerling moeten deze leerlingen al vanaf het begin van de muzieklessen in aanraking komen met niet alleen klassieke muziek materiaal, maar ook pop-/jazzmateriaal en wereldmuziek materiaal enzovoort. Door op deze manier de muzikale horizon te verbreden, kan er in een later stadium een bewustere keus gemaakt worden ten aanzien van de te spelen muziek.

c. Samenspel

Voor muziekschoolleerlingen, die zijn begonnen met het bespelen van een instrument, is het van groot belang dat ze vanaf het begin als onderdeel van de les de gelegenheid krijgen om te gaan samenspelen. Dit kan in homogene groepen, maar beter en leuker is het om te werken in heterogene groepen. Arrangementen die vaak op maat gemaakt worden, worden gespeeld door verschillende instrumenten onder leiding van een docent. Conservatoriumstudenten moeten leren hoe ze deze ensembles kunnen leiden/begeleiden.

Naast de bovengenoemde facetten a. en b. en gedeeltelijk c., die zowel voor een muziekschoolleerling als voor een conservatoriumstudent gelden, kunnen voor conservatoriumstudenten nog worden toegevoegd:

d. Integratie van algemeen muzikale vorming

De toekomstige docent moet niet alleen vaardigheden bezitten om zelf te kunnen improviseren, op het gehoor te spelen en uit het hoofd te spelen, hij/zij moet ook didactisch flexibel zijn om op zoek te gaan naar nieuwe werkvormen. Werkvormen die bij schoolmuziek of AMV voor groepen of klassen worden toegepast zijn zeer goed te transformeren en te gebruiken in de instrumentale groepslessen. (15)

e. Aansluiten bij de klankwereld van de leerling

Om aan te sluiten bij de klankwereld van de leerling zou de toekomstige docent methodisch materiaal moeten kunnen ontwerpen en beoordelen, kunnen arrangeren voor homo- en heterogene groepen, stijlanalyses kunnen maken op basis van kennis van alle stijlen, vormen, compositiewijzen, notatievormen (inclusief akkoordsymbolen). (16)

f. Docent als muzikaal meespelend en begeleidend lid van de groepsles

Een docent zou zelf actief moeten musiceren binnen en buiten de les. Hij/zij zou moeten kunnen begeleiden met het eigen instrument, alsmede op een akkoordinstrument leerlingen begeleiden, die een snaar-, blaas- of slaginstrument bespelen. (17)

---

4. De werkwijze

In verband met het ontwikkelen van een nieuwe werkwijze is het nuttig enkele algemeen onderwijskundige stromingen te kennen en deze te vertalen voor het onderwijs op de muziekschool.

De laatste jaren zijn er op pedagogisch gebied nieuwe inzichten ontstaan. Onder verschillende namen, maar qua inhoud elkaar overlappend en aanvullend zijn te noemen:

- ervaringsgericht onderwijs (Terre Laevers) (18).

Dit onderwijs wil zoeken naar factoren die gunstige invloed hebben op de betrokkenheid van leerlingen door middel van:

- het opbouwen van een goede sfeer in de lessituatie en verkrijgen van een goede relatie met de leerling;

- het aansluiten aan het ontwikkelingsniveau van de leerling;

- werkelijkheidsnabijheid (d.i. het aansluiten op de leef- en belevingswereld van leerlingen);

- leerlingenactiviteit. Door middel van organisatie- en opdrachtvormen die leerlingen in beweging zetten in plaats van passief luisteren;

- leerlingeninitiatief. Door aan te sluiten bij de belangstelling en de concrete vragen van kinderen wordt wederom de betrokkenheid vergroot;

- ontwikkelingsgericht onderwijs of (bij jonge kinderen) basisontwikkeling (Frea Janssen-Vos en anderen) (19).

Onderwijs dat op ontwikkeling in de brede zin gericht is en dat zelf ook voortdurend in ontwikkeling is. Basisontwikkeling kenmerkt zich door de wijze waarop kinderen ervaringen, kennis en vaardigheden verwerven: handelend, spelend, experimenterend, in dialoog. Vooral het handhaven van deze principes in alle situaties zal ertoe leiden dat de betrokkenheid van de kinderen en dus het leereffect steeds groter worden.

Deze nieuwe inzichten spelen in het reguliere onderwijs al langer een rol, maar bij kunstzinnige vorming zijn een aantal aspecten vooral bij klassikale of groepslessen nog niet of nauwelijks ontwikkeld zoals:

- meer taakgericht werken

- zelfstandig werken

- gedifferentieerd werken

- remedial teaching

- gebruik van bijruimten.

Kernpunt bij elke vorm van onderwijs is de leermotivatie en daaraan gekoppeld de wijze van kennisoverdracht. Wie voor een klas of groep staat en een verhaal afdraait ziet binnen de kortste keren de aandacht wegebben. Lesmateriaal moet een instrument zijn om leerlingen aan het werk te zetten of, nog beter, de leerlingen oefenen om eigen

---

leeractiviteiten te verzinnen. Deze zienswijze van professor Gerard Westhoff (hoogleraar didactiek moderne vreemde talen) werd door hem samengevat met: 'Een goede docent is een luie docent; naarmate de docent minder doet en meer laat doen, steekt de leerling meer op (kennis is niet overdraagbaar zoals een ziekte, maar kennis kun je alleen verwerven door er iets mee te doen)'. (20) Docenten moeten meer leerlinggericht lesgeven.

De docent moet niet de aandrager van feiten zijn, maar moet de kunst verstaan om aan te tonen wat de kinderen al weten (kinderen helpen vragen te ontwerpen, om hen te helpen leren). Docenten moeten concrete materialen ontwikkelen in de vorm van leer- en hulpmiddelen om muziekonderwijs inhoud en vorm te geven, waarbij aan de zelfstandige ontwikkeling van leerlingen, individueel of in kleine groepjes recht wordt gedaan.

Onderwijsmodellen

Het reguliere onderwijs kent een aantal modellen: de 'normale scholen' waarin iedere leerling dezelfde lessen volgt en dezelfde norm moet halen (blijven zitten of overgaan). Er zijn scholen waarin gewerkt wordt met meerdere leerniveaus en afstudeerniveaus. Er zijn scholen met een grotere tot zeer grote individuele aandacht (Jenaplan, Montessori, Vrije School). Deze scholen hanteren globaal twee onderwijsvisies, te weten:

- het selectieve onderwijsmodel
- het adaptieve onderwijsmodel.

Daarnaast is er nog onderwijs waar geëxperimenteerd wordt met een andere benadering, namelijk:

- het projectonderwijs

Het selectieve onderwijsmodel kenmerkt zich door: (21)

- produktgerichtheid: er wordt uitgegaan van de leerstof
- aanpassingsgerichtheid: de leerling heeft geen keuzes
- prestatiegerichtheid: bij onvoldoende score valt men af
- vakgerichtheid: het onderwijs is opgesplitst in aparte vakken: techniek, theorie, samenspel etc.
- uniformiteit: iedereen volgt hetzelfde leerplan

Het adaptieve onderwijsmodel kenmerkt zich door:

- vraaggerichtheid: de vraag van de leerling staat centraal
- Er wordt uitgegaan van de vorming tot zelfstandig mens. Zelfontplooiing.
- keuzegerichtheid: de leerling bepaalt mede het eigen pakket. Eigen verantwoordelijkheid.
  - mensgerichtheid: ieder individu wordt op de eigen mogelijkheden beoordeeld.
  - projectmatig opzet: de vakken worden zoveel mogelijk geïntegreerd aangeboden.
  - flexibiliteit: iedere leerling kan een eigen weg volgen. Geen eenheidsworst

Het projectonderwijs gaat uit van leerlingen of groepen die voor een bepaalde (bepaalde) periode in kleine zoveel mogelijk zelf gekozen groepen gezamenlijk werken aan het oplossen van problemen die:

- a. door de leerlingen in overleg met de docent zijn gekozen;
- b. uitgaan of aansluiten bij de ervaringswereld van de leerlingen en zoveel mogelijk voor hun ontwikkeling relevant zijn

---

c. vanuit verschillende gezichtspunten benaderd worden door zoveel mogelijk vakken er bij te betrekken op een in overleg met de docent gekozen werkwijze.

Projectonderwijs kom je in CKV's en muziekscholen weinig tegen. Een ensemble-uur neigt in die richting, maar is nog niet als zodanig echt herkenbaar als projectonderwijs. Wij zien dus een algemeen leerplan, met redelijk uniforme methodieken en toetsingen geheel analoog aan een selectief model, maar wel een sterk individuele benadering van de leerling, met daarnaast nevenactiviteiten.

---

5. Nascholing

Bij de verwezenlijking van alle gedachten over muziekonderwijs- vernieuwing zullen we docenten materiaal en middelen moeten geven om een en ander te realiseren. Een van de manieren om dit te verwezenlijken is bij- en/of nascholing.

Doelstellingen van deze bij-/nascholing moeten zijn: (16)

- Een doorbraak bereiken in het huidige traditionele muziekonderwijs waarin veel gewerkt wordt met reproductie van geschreven muziek.
- Sterkere nadruk op het ontwikkelen van klankvoorstellingen en de klank-greep associatie. Het gevolg hiervan zal zijn een grotere auditieve benadering waardoor er beter, gemotiveerder en muzikaler gespeeld kan gaan worden.
- Aansluiten bij de belevingswereld van leerlingen ten einde genrevrij muziekonderwijs te realiseren in het aanvangsonderwijs, zodat leerlingen in een later stadium een gefundeerde keus kunnen maken.

Algemene criteria voor bij- en/of nascholing:

- aansluiting bij de klankwereld van de leerling;
- centraal stellen van auditieve werkvormen;
- genrevrije (methodische) benadering;
- integratie van werkvormen van de algemeen muzikale vorming;
- docent is muzikaal meespelend en begeleidend;
- praktijkgerichte cursus;
- vaardigheidsbevordering voor de docent.

Voorwaarden bij de instroom van de deelnemende muziekdocenten die de bijscholing gaan volgen zijn:

- een open actieve belangstelling hebben voor alle omgevingsmuziek;
- affiniteit met de belevingswereld van leerlingen van ca. 8 - 13 jaar;
- actief zelf musiceren;
- vormingsgerichtheid;
- didactische flexibiliteit hebben.

Eindtermen voor de cursus:

Docenten kunnen:

- zelf op het gehoor of uit het hoofd spelen;
- (op een bepaald niveau) improviseren;
- begeleiden met het eigen instrument;
- begeleiden op een akkoordinstrument;
- met groepen werken (via onder andere groepsdynamiek, pedagogiek, methodiek en didactiek);
- ensembles leiden en begeleiden;
- methodisch materiaal ontwerpen en beoordelen;
- arrangeren en eventueel componeren voor groepen in homogene of heterogene samenstelling;
- stijlanalyses maken op basis van kennis van stijlen, vormen,

---

compositiewijzen, notatievormen (inclusief akkoordsymbolen). Daarnaast zijn docenten bekend met de speelwijze op meerdere instrumenten naast het spelen van het hoofdinstrument of akkoordinstrument.

Cursusaanbod

Overleg tussen de Hogeschool Alkmaar, het LOKV en de vertegenwoordigers van de instellingen genoemd in de resonanswerkgroep hebben geleid tot een nieuwe ontwikkelopdracht aan de Hogeschool Alkmaar. De opdracht luidde: een schets voor een onderwijsleersituatie te maken, waar vanuit de genrevrije benadering gewerkt kan worden. Dit nieuwe concept krijgt de titel Het Muziekatelier.

1. Het Conservatorium Alkmaar

Medio januari 1993 is bij het Conservatorium van de Hogeschool Alkmaar Het Muziekatelier-project van start gegaan, met als doel een rijke leeromgeving voor muziekonderwijs te ontwikkelen. (23) De te ontwikkelen leeromgeving zal worden benut voor bijscholing van muziekdocenten.

Een ontwikkelgroep van muziekdocenten creëert een eerste aanzet voor de inrichting van een muziekatelier: een rijk van materialen en mogelijkheden voorziene locatie, waar kinderen onder begeleiding muzikale verkenningen ondernemen, een instrument kiezen, het instrument leren bespelen en tot samenspel komen.

Een tweede aanzet wordt tijdens zogenaamde ontwerpcurssussen gegeven. Muziekdocenten kunnen, op uitnodiging, deelnemen aan een cursus waarin men eerst kennis verkrijgt van het eerdere ontwikkelwerk en vervolgens nieuwe toepassingen voor een muziekatelier ontwerpt; uiteraard ook met de intentie deze toepassingen op de eigen muziekschool te gebruiken.

De feitelijke bijscholing, met vrije intekening, ontstaat in de derde fase. Deelnemers aan de bijscholing werken afwisselend met kinderen in het Muziek Atelier en in een normale cursussituatie. In het Atelier doet men observaties en onderneemt men try-outs met de ontwikkelde materialen; men leert er al doende. Tijdens de cursus wordt vooruit- en terugblik op te ondernemen activiteiten.

Korte schets van het ontwerp

Het Muziekatelier is een leeromgeving voor kinderen. Het is allereerst een plaats waar kinderen het muzikale landschap kunnen verkennen. Er is een rijke hoeveelheid materialen en opstellingen, die kinderen uitnodigen tot exploratie en spel. In het Muziekatelier is de docent iemand die vingertopgevoel ontwikkelt voor een evenwichtig, muziekpedagogisch samengaan van 'laten aanrrommelen', geleide zelfontdekking en het meer doelbewuste (aan)leren. De docent doet kinderen, onder meer met het inrichten van de leeromgeving, een aanbod en reageert op de reacties van de kinderen. Deze houding is van belang als kinderen het muzikale landschap verkennen, maar speelt ook bij andere aspecten van het Muziekatelier een rol. 'Verleiding door de instrumenten' is een ander aspect van de leeromgeving. 't Gaat dan om opstellingen, materialen, situaties, waarin de instrumenten zich veelzijdig aan kinderen kenbaar maken en hen, als het ware, verleiden tot keuze. Vijf groepen zijn onderscheiden voor het leren bespelen van instrumenten: tokkelen, slagwerk, toetsen, strijken en blazen. Samenspel maakt van het leren bespelen van een instrument een integraal onderdeel uit; samenspel van instrumenten en spelers. Bij dit laatste onderdeel van het Muziekatelier wordt gebruik gemaakt van de resultaten van 'het samenspelproject', een project van het LOKV waarin het conservatorium in Alkmaar participeerde.

Overigens is in het Muziekatelier geen strikte fasering van activiteiten aangebracht. Ook een kind dat bijvoorbeeld al voor een instrument koos, krijgt mogelijkheden tot 'verkenning van het muzikale landschap'. Het Muziekatelier is een schets van een ruimte, waarin verkenningen van het muzikale landschap, verleiding door de instrumenten, het leren bespelen van een instrument en het samenspel plaatsvinden. De plattegrond van het in het werkelijkheid te ontwerpen Atelier is afhankelijk van de keuze van de locatie.

Het Muziekatelier is genrevrij ingericht. Het is gericht op integratie van muzikaal vormende activiteiten. Er is een breed aanbod van leermiddelen. Er wordt flexibel gebruik gemaakt van verschillende werkvormen en didactieken, met een accent op ervaren leren. De term 'leeromgeving' zal in de toekomst van het muziekonderwijs aan zeggingskracht winnen zoals er in het reguliere onderwijs op sommige plaatsen al met veel enthousiasme mee gewerkt wordt. Niets gaat ooit vanzelf in een leeromgeving. Er is altijd een aanbod, materieel of anders. Interactie is wezenlijk. Er is altijd zorg om de kwaliteit van het leren en de diepgang van wat er beleefd en ervaren wordt. Statisch is zo'n leeromgeving nooit: wat z'n waarde verliest verdwijnt; regelmatig en met weinig nadruk worden verrijkingen aangebracht. Leren is, in deze omgeving, een bijzaak van betrokkenheid.

Kinderen moeten de gelegenheid krijgen om met muziek om te gaan zoals ze zich een taal eigen maken (dompelonderwijs). (24) 'Dag mooie lachende baby', roep je in de wieg, zonder ook maar een moment rekening te houden met z'n beginsituatie; want dan zou je hooguit 'blorp' mogen zeggen. Taal doe je als kind, de taallesjes komen - zonodig - later. Zo zou het met muziek ook mogen gaan. Het kind ontmoet, zelfs in een niet bijster taalprikkelende omgeving, een oneindige rijkdom aan taal vóór het naar school gaat. Voor muziek geldt dat niet, of minder. Daarom wordt in het Muziekatelier ruim gelegenheid gegeven voor het opdoen van muzikale ervaring en beleving.

De instrumentale lessen op het instrument kunnen nu worden ingevuld met een bredere instrumentale basisvorming. (25) Instrumentale docenten die grotendeels klassiek geschoold zijn of werken vanuit de lichte muziek, vergaren door middel van bijscholing en praktijkervaring didactische vaardigheden en voelen zich op den duur vertrouwd met het flexibel omgaan van verschillende werkvormen in de voor het kind gecreëerde 'leeromgeving'. Hun door vingertopgevoel gestuurde begeleiding zal aspecten moeten hebben van:

- auditief benadering
- integratie van algemene muzikale vorming in de les
- improvisatie
- integratie van verschillende stijlen en soorten muziek
- bewust luisteren, beleven, analyseren en meespelen/begeleiden.

Concluderend kan gesteld worden dat docenten die kennis hebben genomen van het concept van het Muziekatelier, zelfstandig in staat zijn hun materiaal voor lessen te ontwerpen. Zij worden daardoor onafhankelijk van bestaande methoden en lesmateriaal die vaak qua repertoire al weer verouderd zijn wanneer ze zijn uitgegeven.

2. Andere cursussen

Het LOKV heeft alle twaalf Nederlandse conservatoria aangeschreven met de vraag of men bij- of nascholingen kon bieden op het gebied van de auditieve basisvorming of de genrevrije methodiek. Slechts drie

---

conservatoria hebben gereageerd. De cursus 'auditieve instrumentale vorming' van het Hilversums Conservatorium komt qua uitgangspunten dicht bij de visie van Alkmaar. Er wordt een kant-en-klaar pakket geboden met als enige nadeel dat de docent niet wordt aangespoord tot zelf ontwerpen en ontwikkelen. Het aanbod van het Brabants Conservatorium is eigenlijk een nascholing lichte muziek. Dit geldt ook voor de cursus van het Maastrichts Conservatorium.

Het Hilversums Conservatorium

Dit instituut heeft de cursus Auditieve instrumentale basisvorming ontwikkeld. (26) Deze cursus wordt in modules opgebouwd en heeft de volgende uitgangspunten:

- auditief muziekonderwijs
- integratie van algemene muzikale vorming in de les
- improvisatie
- kunnen omgaan met verschillende stijlen en soorten muziek.

De cursus wil een aanzet geven tot een structurele verbreding van het aanvangsonderwijs. Het materiaal bestaat uit diverse audiocassettes en bijbehorende instructieboeken. De cursus kan gegeven worden op locatie. Het lesmateriaal is ontwikkeld voor de volgende instrumenten: piano, accordeon, elektrisch orgel, keyboard, viool, cello, gitaar, blokfluit, dwarsfluit, klarinet, hobo, trompet, saxofoon bes, saxofoon es, trombone.

Het Brabants Conservatorium

Dit conservatorium heeft enkele deelcursussen: (27)

- cursus praktische harmonie aan de piano (harmonieën en akkoorden; gebruik van akkoorden; individuele uitwerking)
- cursus geïmproviseerde muziek (melodische en harmonische improvisatie)
- cursus groepsonderwijs (groepsles, samenspel, voorkomen en oplossen van technische basisfouten)
- muzikaal leiden van instrumentale ensembles (slagtechniek, orkestscholing; arrangeren).

De Rijkshogeschool Maastricht, afdeling conservatorium

Ook Maastricht heeft enkele deelcursussen die raakvlakken hebben met de in deze nota genoemde uitgangspunten: (28)

- cursus arrangeren (voornamelijk werkend vanuit het klassieke repertoire)
- basiscursus lichte muziek

Cursusinhoud

Theorie:

- akkoordsymboliek, vormleer, stijlkennis, harmonieleer, ritme, fraseering, timing, luistervoorbeelden, geschiedenis van de pop-/jazzmuziek en literatuurkennis.

Praktijk:

- het aanleren van ritmen en muziekstijlen (onder andere funk, reggae, rock, swing enzovoort). De bluesvorm is de oefenvorm in deze ritmen.
- het aanleren van de basisvaardigheden:
- het spelen van een baslijn op een basgitaar of keyboard
- het begeleiden op akkoordinstrumenten vanuit akkoordsymboliek
- drummen en gebruik van percussie-instrumenten
- improviseren met pentatomiek bluestoonladder en modi
- toepassing op lesniveau.

---

6. Randvoorwaarden

Niet alleen de scholing van de docent maar ook andere voorwaarden binnen de muziekschool zijn van belang om een genrevrije benadering in het aanvangsonderwijs mogelijk te maken. We lopen ze langs op de volgende aspecten:

- a. Bestuur en directie
- b. Docent
- c. Gebouw
- d. Leskamer
- e. Investerings
- f. Inrichtingsplan
- g. Leerlingen en ouders.

a. Bestuur en directie

De ideeën genoemd in deze nota over innovatie van het muziekonderwijs kunnen alleen doorgevoerd worden als besturen en directie en/of stafleden van de instellingen de visie onderschrijven en de noodzaak inzien om dit proces op gang te brengen.

De ideeën zijn niet bedoeld om als totaalplan in één keer te realiseren. Het is heel goed mogelijk om facetten gefaseerd in te voeren, afhankelijk van de financiële middelen en het aantal 'bijgeschoolde' docenten in de vorm van een groeiproces.

b. Docent

Besturen, directies en docenten moeten het geven van een brede muzikale scholing in de aanvangssituatie als belangrijk beleidsuitgangspunt vaststellen. Er moeten gelden gezocht en gereserveerd worden om de daarvoor noodzakelijke bij- en/of nascholing te kunnen realiseren. Deze scholing werkt het best als alle betrokken docenten van een centrum (of tenminste enkele van hen) deze cursus volgen.

c. Gebouw

Als we de huisvestingssituatie van basisscholen en middelbaar onderwijs, die de laatste jaren gerealiseerd zijn bekijken, dan zien we een duidelijke ontwikkeling die ook van belang zal zijn voor het realiseren van een vernieuwde muziekschool.

De architect Herman Hertzberger en vijf andere architecten zijn in 1993 door de gemeente Almere uitgenodigd een studie te verrichten naar de 'nieuwe basisschool'. (29) De uitkomsten gelden zowel voor basisscholen als voor muziekscholen. Herzberger constateert dat het een schandaal is dat een rijk land als Nederland per hoofd van de bevolking zo weinig geld aan zijn schoolgebouwen uitgeeft. Op Portugal na zou Nederland in de EG het minst besteden aan scholenbouw. Het idealisme van Herzberger is in één zin samen te vatten: 'Wil je de wereld verbeteren dan moet je met de kinderen beginnen'.

Flexibiliteit, schaalvergroting, multifunctionaliteit: aan deze eisen moet de basisschool voldoen terwijl zij tegelijkertijd 'kleinschalig' moet aandoen.

Praktisch kan een en ander gerealiseerd worden door naast de bestaande klassikale groepsruimten een 'trein van bijruimten' te plaatsen.

Voor de vernieuwde muziekschool zou men wat betreft bijruimten kunnen denken aan een invulling met/voor: (30)

- computers (voor notatie, solfège, theorie, digitale opnamen enzovoort)
- high tech (CD-I, audiostudio, sample-apparatuur, midi enzovoort)
- prentenboeken (bijvoorbeeld muziekmythen)
- beleving en muziek (bijvoorbeeld muziek en beweging in CVK's, de balletzaal)
- theorie-activiteiten
- solfège
- luisterhoek/audioruimte
- kijkhoek (video, instructies enzovoort)
- muzikale speeltuin
- het tekenen of schilderen bij muziek
- het bouwen van muziekinstrumenten
- het samenspelen
- het studeren
- een kleinschalig podium
- een individuele oefenruimte.

Binnen de bestaande leslokalen zijn vaak mogelijkheden te scheppen om bovengenoemde ruimten te realiseren. Muzieklokalen worden op bepaalde tijden gebruikt. Door evenwichtige roosterspreiding over alle werkdagen van de week en openstelling van het gebouw in het weekend zijn lokalen ook in te richten voor genoemde doeleinden.

Iedere muziekschool of ieder CKV zou de beschikking moeten hebben over:

- goede leskamers waarin aan meerdere leerlingen tegelijk lesgegevens kan worden;
- bijruimten (zoals hiervoor genoemd);
- een ruimte voor een muzikale speeltuin ten behoeve van muzikale oriëntatie;
- een audiostudio met analoge en/of digitale opnamemogelijkheden om:
  - opnamen van leerlingen, groepen, ensembles, koren en orkesten te maken voor didactische toepassing;
  - cursussen te geven in opnametechniek en geluidsleer enzovoort;
  - auditief lesmateriaal en auditieve methoden te maken.

d. Leskamer

Naast de huidige standaardinvulling van een muziekleslokaal, die vaak zal bestaan uit een instrumentopstelling, eventueel begeleidingsinstrument, tafels, stoelen, kasten, borden enzovoort zou een aanvulling moeten komen met:

- afspeelapparatuur met pitchknop (CD of cassette) om te kunnen werken volgens het Music Minus One principe;
- eenvoudige opname-apparatuur om leerlingen te kunnen laten horen hoe ze gespeeld hebben of om zelf iets op de band te zetten wat aan de leerlingen meegegeven kan worden;
- een computer. Docenten kunnen ook met een computer begeleidingspartijen maken en deze op cassette of diskette aan de leerlingen meegeven. In de toekomst zullen er in combinatie met het CD-I systeem steeds meer didactische mogelijkheden ontstaan.

---

e. Investeringsen

Elke innovatie kost geld. Om alle wensen te realiseren is het belangrijk om een meerjarenplan te maken om te komen tot een optimale invulling van de geschetste mogelijkheden. Bij de verwerving van gelden kan gedacht worden aan

- het A en O fonds voor publiekrechtelijk instellingen (voor nascholing van docenten);
- het O en A fonds voor privaatrechtelijke instellingen (voor nascholing van docenten);
- meerjarenbegroting voor investeringen;
- het Anjerfonds (voor instrumentarium);
- sponsoring of samenwerking met het bedrijfsleven;
- een extra subsidie van de gemeente.

f. Inrichtingsplan

Het LOKV en vertegenwoordigers uit de praktijk zijn bezig een nieuw inrichtingsplan voor muziekscholen en muziekafdelingen van CKV's te ontwerpen. De gedachten over dit plan zijn nog in ontwikkeling. Een belangrijke conclusie is nu al te trekken: in het aanvangsonderwijs wordt de koppeling van instrumentale les en samenspel in groepen of orkesten direct gelegd.

Voor docenten is het dan ook van belang om kennis te nemen van, of zich in te schrijven voor de bij- en/of nascholingscursus Samenspel.

g. Leerlingen en ouders

Het beeld dat veel potentiële cursisten hebben van muziekscholen en muziekafdelingen van CKV's zal in de toekomst moeten wijzigen. Het zou goed zijn als de scholen via gerichte publiciteit duidelijk maken wat ze in de toekomst te bieden hebben.

Om cursisten beter te kunnen begeleiden in hun wensen omtrent muziekonderwijs zou het aan te bevelen zijn om een intakegesprek te houden met de cursist (bij jonge cursisten eventueel samen met de ouders).

Naast het vastleggen van de gegevens van het intakegesprek zou de school een 'muzikaal paspoort' of leerlingenvolgsysteem kunnen invoeren. Inhoudelijke, per soort gebonden gegevens omtrent de cursist kunnen vastgelegd worden in dit muzikaal paspoort. Enkele facetten die te noemen zijn:

- voorgeschiedenis (welke cursussen al eerder gedaan)
- activiteiten op de basisschool
- gegevens over het muzikale milieu
- instrumentvoorkeur
- vorderingen
- motivatie
- verwachtingen
- leerroute enzovoort.

---

7. Aanbevelingen

Visie:

- Het aanvangsonderwijs binnen het muziekonderwijs moet aansluiten bij de belevingswereld van jongeren.
- In de eerste fase van het onderwijs op conservatoria zou naast het musiceren meer nadruk gelegd moeten worden op het toekomstig docent-zijn.

Er moet op de conservatoria meer aandacht besteed worden aan:

- zelf uitwerken van materiaal;
- werken in teamverband;
- auditief werken, klankvoorstellingsvermogen ontwikkelen;
- aansluiting bij de belevings- en klankwereld van jongeren;
- het aanbieden van werkvormen aan instrumentale docenten/studenten;
- lesgeven in groepslessituaties;
- samenspel;
- de taak van de docent als muzikaal meespelend en begeleidend lid van de (groeps-)les.

- Basisscholen en muziekscholen moeten meer samenwerken teneinde een koppeling teweeg te brengen tussen binnen- en buitenschoolse activiteiten, zodat de opbouw van de culturele loopbaan bij leerlingen kan plaatsvinden.

- Er moeten gelden gezocht en gereserveerd worden om de daarvoor noodzakelijke bij- en/of nascholing op het gebied van genrevrije methodiek in het aanvangsonderwijs te kunnen realiseren. Deze scholing werkt het best als zoveel mogelijk docenten van een instelling deze cursus volgen.

- Ervarend leren, spelend leren en doelgerichte leeractiviteiten moeten in afwisseling gebruikt worden. De leeromgeving en het leermateriaal dienen aan te sluiten bij hetgeen de leerlingen in hun omgeving (zowel thuis als op de basisschool) tegenkomen.

- Muziekdocenten moeten concrete materialen ontwikkelen in de vorm van leer- en hulpmiddelen om muziekonderwijs inhoud en vorm te geven, waarbij aan de zelfstandige ontwikkeling van leerlingen, individueel of in kleine groepjes, recht wordt gedaan.

- Het beeld dat veel potentiële cursisten hebben van CKV's en muziekscholen zal in de toekomst moeten wijzigen. De instellingen moeten zich naar buiten via gerichte publiciteit profileren als een muziek-educatief centrum. Een instelling waar men niet alleen lessen volgt, maar daarnaast van vele faciliteiten gebruik kan maken.

Inhoud:

- Bij de keuze van het lesmateriaal, dat gebruikt wordt in een muziekles, zal naast het gebruikelijke (visueel genoteerde) klassieke repertoire ook gekeken moeten worden naar (vaak auditief nagespeeld) pop-repertoire, jazzmuziek en wereldmuziek.

- De Nederlandse muziekonderwijspedagogiek zou zich moeten richten op nieuwe onderwijskundige ontwikkelingen zoals:

- ervaringsgericht onderwijs
- basisontwikkeling
- the storyline approach (de pedagogiek van de leeromgeving)
- adaptief onderwijs
- projectonderwijs.

Organisatie:

- Omdat lesmiddelen stijgen, zullen muziekscholen en CKV's oplossingen moeten zoeken in de meerwaarde van deze centra zoals: ensemblelessen, oefenruimten, samenspel, huur of gebruik apparatuur, opnamefaciliteiten enzovoort.

- Er moet een landelijk onderzoek komen naar de oorzaken van uitval bij muzieklessen.

- Bij de inrichting van de bestaande en nieuw te bouwen muziekscholen en CKV's moet rekening worden gehouden met het opzetten van 'bijruimten' en groepsles- c.q. ensembleruimten.

- Besturen, directies en docenten moeten het geven van een brede muzikale scholing in de aanvangssituatie van muziekonderwijs vaststellen als onderdeel van het totaal scholingsplan.

- Er moet een samenwerking tot stand komen tussen de Ministeries van Onderwijs en Wetenschappen en Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur op het gebied van de muziekeducatie.

- Om cursisten beter te kunnen begeleiden in hun wensen omtrent muziekonderwijs, zou het aan te bevelen zijn om intake-gesprekken te houden en een leerlingvolgsysteem aan te leggen.

Gebruikte afkortingen

CKV	Centrum voor Kunstzinnige Vorming
KV	Kunstzinnige Vorming
AMV	Algemeen Muzikale Vorming
WBO	Wet op het Basisonderwijs
Pabo	Pedagogische Academie
OBD	Onderwijs Begeleidingsdienst
OBS	Openbare basisschool
CD	Compact Disc
CD-I	Interactieve Compact Disc
A en O	Stichting Arbeidsmarkt en Opleidingsfonds
O en A	Stichting Opleidings en Arbeidsmarktfonds
MMO	Music Minus One, muziekstuk waarin één partij ontbreekt, die dan met de band meegespeeld kan worden

---

Literatuur

1. Projectplan *Het Muziekatelier*; Dirk de Vreede, Conservatorium Alkmaar, 1992.
2. *Dilemma's en perspectieven*; Jan van Muilekom, VKV, 1993.
3. *Sociaal en cultureel rapport*, 1992.
4. Verslagen resonanswerkgroep LOKV, 1992.
5. *Uitval in het muziekonderwijs*; symposium van de Chr. Hogeschool voor de Kunsten Zwolle, 1992.
6. Verslagen resonanswerkgroep LOKV, 1992.
7. Verslagen resonanswerkgroep LOKV, 1992.
8. Projectplan *Het Muziekatelier*; Alkmaar, 1992.
9. Verslagen resonanswerkgroep LOKV, 1992.
10. Verslagen resonanswerkgroep LOKV, 1992.
11. *Muziek, de maat genomen*; Inspectierapport ministerie van onderwijs en wetenschappen, 1991.
12. *Eindrapport commissie Muzikale Vorming*; J.C.G. Lammers, ministerie van WVC, 1991.
13. Projectplan *Het Muziekatelier*; Alkmaar, 1992
14. Verslagen resonanswerkgroep LOKV, 1992.
15. Verslagen resonanswerkgroep LOKV, 1992.
16. Verslagen resonanswerkgroep LOKV, 1992.
17. Verslagen resonanswerkgroep LOKV, 1992.
18. *Ervaringsgericht werken in de basisschool*; Ferre Laevers, Centrum voor ervaringsgericht onderwijs Leuven, 1992.
19. *Basisontwikkeling*; Frea Janssen-Vos, Algemeen pedagogisch studiecentrum, 1992.
20. *Een goede leraar is een luie leraar*; Prof. G. Westhoff, De Telegraaf, 27 februari 1993.
21. Verslagen resonanswerkgroep LOKV, 1992.
22. Projectplan *Het Muziekatelier*; Alkmaar, 1992.
23. Projectplan *Het Muziekatelier*; Alkmaar, 1992.
24. Reflectief verslag van de Ontwikkelgroep Muziekatelier; Eric Vos, Conservatorium Alkmaar, 1993.
25. Projectplan *Het Muziekatelier*; Alkmaar, 1992.
26. *Cursusomschrijving auditieve instrumentale basisvorming*; Henk Wieman, 1993.
27. *Cursusomschrijving van het Brabants conservatorium*, 1993.
28. *Cursusomschrijving basiscursus Lichte muziek van het conservatorium Maastricht*, 1993.
29. *Nieuwe basisschool in Almere wordt vooral flexibel gebouw*; De Volkskrant, 1 maart 1993.
30. Projectplan *Het Muziekatelier*; Alkmaar, 1992.

Colofon

© LOKV, Utrecht, 1993

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins, of mag worden opgeslagen in een elektronisch bestand, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Samenstelling en tekst: Louis Janssen
Foto omslag: Frank Dries
Vormgeving en productie: LOKV, Utrecht

Landelijk
Ondersteuningsinstituut
Kunstzinnige
Vorming

Ganzenmarkt 6
Postbus 805
3500 AV Utrecht
Telefoon (030) 33 23 28
Fax (030) 33 40 18

20004.10